

*Աշխարհագրություն*

УДК 551.58

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԽՈՇՈՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ԵՎ  
ՍԱՀՄԱՆԱՄԵՐՁ, ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՈՒ ԲԱՐՁՐ ԼԵՌՆԱՅԻՆ  
ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ  
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Վ. Ա. ՊՈՏՈՍՅԱՆ\*

*ԵՊՀ Սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոն, Հայաստան*

Վերջին երկու տասնամյակում տեղական մակարդակում ՀՀ վարչատարածքային բաժանման կատարելագործման խնդիրը մշտապես գտնվել է հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Տվյալ հոդվածում ներկայացվում են ՀՀ սահմանամերձ, լեռնային և բարձր լեռնային մի շարք տարածքներում խոշորացված համայնքների վերակազմավորման առաջարկություններ՝ հաշվի առնելով նշված տարածքների տեղական մակարդակում տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքի առանձնահատկությունները:

**Keywords:** unified communities, decentralization, administrative-territorial division, settlement pattern, transport accessibility, local centre

**Ներածություն:** ՀՀ 1996–1999 թթ. ստեղծվեց ամբողջական օրենսդրական հիմք տեղական ինքնակառավարման ձևավորման համար: Նշված օրենսդրությունը բազմիցս լրամշակվել և փոփոխվել է՝ համապատասխանեցվելով պետության ապակենտրոնացման ընդհանուր քաղաքականությանը, որը ենթադրում է որոշակի հանրային լիազորությունների փոխանցում պետական մակարդակից տեղական ինքնակառավարման մարմիններին: Սակայն ձևավորման փուլում դրված օրենսդրական շրջանակները զգալիորեն սահմանափակում էին առավել խորացված բարեփոխումների իրականացումը՝ մնալով այդպիսին շուրջ երկու տասնամյակ [1]: Մասնավորապես, խնդիրները կապված էին ստեղծված բազմաթիվ համայնքների միջև մարդկային, ֆինանսական, տարածքային և այլ ռեսուրսներով բավականին մեծ տարբերությունների, միևնույն ժամանակ դրանց հավասար լիազորություններով օժտելու հետ: Հասկանալի է, որ տեղական մակարդակում վարչատարածքային բաժանման մասնատվածության այդպիսի բարձր աստիճանի պայմաններում մեծ թվով փոքր գյուղական համայնքներում հանրային ծառայություններն իրականացվում էին ցածր մակարդակով կամ ընդհանրապես չէին իրականացվում [2]:

\* E-mail: [v.potosyan@ysu.am](mailto:v.potosyan@ysu.am)

Վերը նշված խնդրի լուծման համար 2006 թ.-ից ՀՀ կառավարությունը, տարածքային կառավարման և զարգացման (ՏԿԶՆ) նախարարությունը Գերմանիայի միջազգային համագործակցության ընկերության հետ (GIZ) համատեղ սկսեցին քայլեր ձեռնարկել համայնքների խոշորացման և միջ-համայնքային միավորումների հայեցակարգային մոտեցումների մշակման ուղղությամբ [3]: ՀՀ ՏԿԶՆ նախաձեռնությամբ մշակված համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների մասին հայեցակարգը 2008 թ. դեկտեմբերի 18-ին ՀՀ կառավարության կողմից ընդունվեց ի գիտություն, իսկ 2011 թ. նոյեմբերի 10-ի որոշմամբ հավանություն է տրվել հայեցակարգի լրամշակված տարբերակին:

ՀՀ-ում համայնքների խոշորացման հետ կապված առաջին վարչատարածքային փոփոխությունները տեղի են ունեցել 2015 թ. նոյեմբերի 24-ին ընդունված և փաստացի 2016 թ. հունվարի 9-ին ուժի մեջ մտած «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքում լրացումներ և փոփոխություններ կատարելու մասին ՀՀ օրենքով [4]: Դրանով ձևավորվեցին Թումանյան (7 բնակավայր), Դիլիջան (7 բնակավայր) և Տաթև (8 բնակավայր) բազմաբնակավայր համայնքները: Հատկանշական է, որ խոշորացման առաջին փուլում վարչատարածքային բաժանման մասին օրենքում փոփոխություններ կատարելուց առաջ, ըստ ՀՀ սահմանադրության անցկացվել են տեղական հանրաքվեներ: Հետագայում 2015թ. դեկտեմբերի 6-ի սահմանադրական փոփոխություններից հետո ՀՀ Սահմանադրությունից հանվեց վարչատարածքային փոփոխությունների դեպքում համապատասխան համայնքներում տեղական հանրաքվեներ անցկացնելու դրույթը [5]:

Նոր բազմաբնակավայր համայնքների ձևավորումը շարունակվեց 2016 թ. ընթացքում: 2016 թ. հունիսի 17-ին ՀՀ ԱԺ կողմից ընդունված օրենքի համաձայն փոփոխություններ կատարվեցին «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքում, ըստ որի կազմվեցին 15 նոր համայնքներ, որոնք ընդգրկում էին նախկին 118 համայնք և 135 բնակավայր [5]:

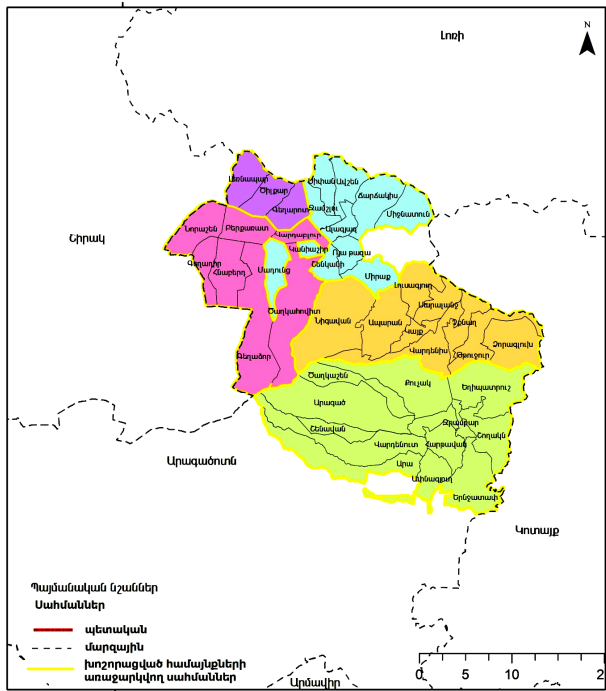
ՀՀ-ում համայնքների խոշորացման երրորդ փուլն ամենաընդգրկունն է՝ 2017 թ. հունիսի 9-ի ՀՀ ԱԺ կողմից ընդունված օրենքով կազմավորվեցին 34 նոր բազմաբնակավայր համայնքներ, որոնք ընդգրկում են նախկին 325 համայնք և 374 բնակավայր: 2018 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ՀՀ-ում համայնքների ընդհանուր թիվը կազմում է 502, որից 52-ը ներառվել են խոշորացման գործընթացներում [6]:

**Հետազոտության արդյունքների վերլուծություն:** Վերը շարադրվածից պարզ է դառնում, որ 2018 թ. դրությամբ ՀՀ-ում վարչատարածքային բաժանման փոփոխությունների արդյունքում ստեղծվել է համայնքների անհամաչափ խոշորացման պատկեր: Այդ վարչատարածքային բարեփոխումներն ընդգրկել են մի շարք լեռնային, բարձր լեռնային և սահմանամերձ տարածաշրջաններ, որոնք առանձնանում են տարաբնակեցման բնույթով՝ բնակչության ու բնակավայրերի տեղաբաշխման անհամաչափությամբ, գյուղերի տրանսպորտային մատչելիությամբ և այլ գծերով:

Արագածոտնի մարզում լեռնային և բարձր լեռնային տարածքներում 2017 թ. վարչատարածքային փոփոխությունների արդյունքում ձևավորվեցին Ալազյազ, Ծաղկահովիտ և Ապարան խոշորացված համայնքները: Արագածի տարածաշրջանում Ալազյազ համայնքի կազմավորման հիմքում դրվել է էթնիկական գործոնը՝ մեկ համայնքի մեջ միավորելու տարածաշրջանի

եզդիաբնակ բնակավայրերը: Համայնքային կենտրոն Ալագյազ գյուղը գտնվում է H21 և M3 մայրուղիների խաչմերուկում, բացի այդ կենտրոնական դիրք է զբաղեցնում մնացած 10 գյուղերի նկատմամբ, որոնք տեղաբաշխված են կենտրոնից 2–10 կմ հեռավորության վրա (նկ. 1): Համայնքի բնակչության թիվը 2018 թ. տվյալներով կազմել է 4088 մարդ: Ծաղկահովիտ համայնքում, որում միավորված են տարածաշրջանի հայաբնակ գյուղերը, բնակավայրերի տեղաբաշխումն այդպիսի համաչափություն չունի: Գեղարոտ, Ծիլքար (M3 մայրուղու վրա) և, մասնավորապես, Լեռնարոտ գյուղերը կտրված են համայնքի բնակավայրերի ընդհանուր «փնջից», որոնք տեղաբաշխված են H21 մայրուղու երկայնքով: Համայնքային կենտրոնից դրանք գտնվում են 15–22 կմ հեռավորության վրա և հատկապես ձմեռային ամիսներին նշված գյուղերի բնակչության համար առաջանում են տարբեր տիպի սպասարկման խնդիրներ: Գտնում ենք, որ վարչատարածքային բաժանման հետագա կարգավորումների ժամանակ պետք է դիտարկել այս երեք բնակավայրերի առանձնացումը Ծաղկահովիտ համայնքից և դրանք մեկ համայնքի մեջ միավորելու տարբերակը՝ Ծիլքար կենտրոնով (նկ. 1):

Ավելի շատ խնդիրներ է առաջացնում նախկին Ապարանի տարածա-



Նկ. 1: Արագածոտնի լեռնային և բարձր լեռնային տարածքներում խոշորացված համայնքների փոփոխման առաջարկվող սխեմա:

շրջանի բոլոր բնակավայրերի միավորումը Ապարան քաղաքի հետ մեկ համայնքի կազմում: Տարածաշրջանում շրջկենտրոնից 10–15 կմ առանձնացած բնակավայրերի «փնջում» Արագած խոշոր գյուղը (3940 բնակիչ), որն ունի տեղական կենտրոնի կարգավիճակին բավարարող անհրաժեշտ սպասարկման գործառույթներ, նախադրյալներ է ստեղծում Ապարանի տարածաշրջանում ունենալ առնվազն երկու համայնք (նկ. 1): Նմանատիպ այլ խոշորացումների վերաբերյալ տրվել են նաև փորձագիտական բացասական կարծիքներ [6]:

Գեղարքունիքի մարզում վարչատարածքային բարեփոխումների արդյունքում 2017 թ. ձևավորվել են

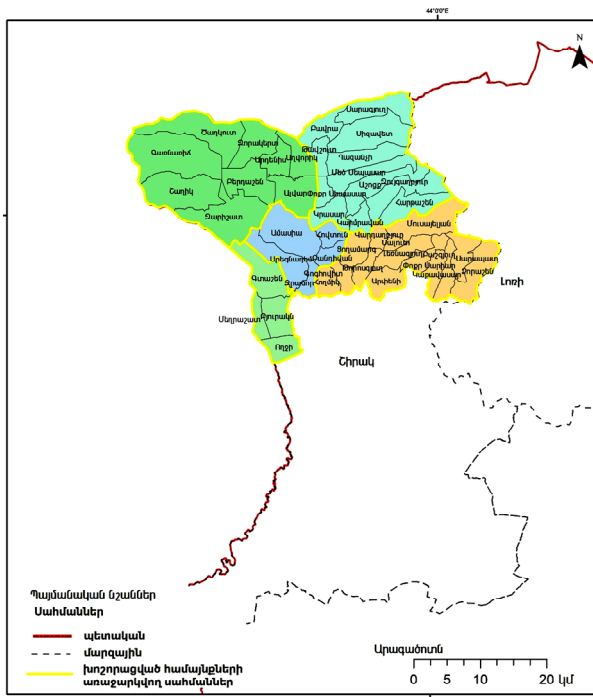
Վարդենիս (4 բնակավայր), Ծամբարակ (12 բնակավայր), Շողակաթ (6 բնակավայր), Գեղամասար (19 բնակավայր) համայնքները: Նշվածներից Վարդենիս համայնքում տարածաշրջանային կենտրոնի հետ մեկ համայնքի կազմում միավորվել են բարձրադիր և լիովին փակուղային Ներքին Շորժա և Վերին Շորժա փոքր գյուղական բնակավայրերը, որոնք անբարեկարգ ճանապարհների պատճառով համայնքային կենտրոնից գտնվում են տրանսպորտային



երկայնքով (Ազատ, Կոթ, Շատվան և Նորաբակ գյուղեր) և Տրետուք բնակավայրի համար:

Տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքի տեսանկյունից, ՀՀ լեռնային տարածքներում օպտիմալ խոշորացված համայնքի օրինակ է Մեղրաձորը, որում միավորված են Մարմարիկի հովտում տեղաբաշխված թվով 6 բնակավայրեր՝ անմիջականորեն հարող H28 մայրուղուն: Համայնքի բնակավայրերից միայն Հանքավան գյուղն է գտնվում կենտրոնից հասանելիության համեմատական անբարենպաստ տիրույթում (17,5 կմ), սակայն համայնքում գործող Հանքավան-Հրազդան երթուղային տրանսպորտը թույլ է տալիս կապ պահպանել համայնքի բնակավայրերի և մարզկենտրոնի միջև:

Շիրակի մարզի տիպիկ լեռնային Ամասիայի և Աշոցքի տարածաշրջաններում կատարված վարչատարածքային բաժանման փոփոխությունների արդյունքում ձևավորվել են 4 խոշորացված համայնքներ: Արփի համայնքում միավորված են Արփի լճի շրջակայքով տեղաբաշխված մշտական բնակչություն ունեցող 12 փոքր գյուղական բնակավայրեր՝ Բերդաշեն կենտրոնով (1736 բնակիչ): Տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքի առումով գյուղերի այս խմբի միավորումը մեկ համայնքում այլընտրանք չունի, քանի որ դրանք առանձնացած են տարածաշրջանի կենտրոնական բնակավայրից՝ Ամասիայից և հեռու են գտնվում H32 և M1 մայրուղիներից: Համայնքի գրեթե բոլոր բնակավայրերը գտնվում են Ամասիայի վերը քննարկված դինամիկ շառավղի (16 կմ) սահմաններից դուրս:



Նկ. 3: Շիրակի լեռնային և բարձր լեռնային տարածքներում խոշորացված համայնքների փոփոխման առաջարկվող սխեմա:

Տարածաշրջանում կազմավորված մյուս խոշորացված Ամասիա համայնքում Բյուրակն, Գետաշեն, Կամխուտ, Մեղրաշատ և միակ ոչ լեռնային Ողջի բնակավայրը որոշակիորեն առանձնացված են բնակավայրերի ընդհանուր փնջից և տեղաբաշխված են կենտրոնից 20 րոպե և ավելի մատչելիության գոտում: Հաշվի առնելով նաև տարածաշրջանի բնակլիմայական պայմանները, նշված բնակավայրերը կարող են կազմավորել առանձին 2000 մարդուց ավելի բնակչությամբ համայնք՝ Բյուրակն կենտրոնով, որը կենտրոնական դիրք ունի նշված բնակավայրերի նկատմամբ (նկ. 3):

Շիրակի մարզի լեռնային և բարձր լեռնային տարածքներում տարաբնակեցման տեսանկյունից, առավել օպտիմալ են միավորված Աշոցք



թեն տարածաշրջանի ամենամեծ գյուղն է բնակչության թվով, սակայն Նոյեմբերյան քաղաքի հետ հարևանային դիրքի պատճառով նրա տեղական կենտրոնի վերածվելու հեռանկարները թույլ են, հետևաբար առավել հեռանկարային է Կողբը միավորել Նոյեմբերյան համայնքի հետ: Նոյեմբերյան համայնքն, որն ընդգրկում է Կոթի և Բարեկամավան գյուղերը կենտրոնից ունեն անբարենպաստ տրանսպորտային մատչելիություն, ինչպես նաև առանձնանում են փակուղային դիրքով: Կարծում ենք, այս տարածքում առանձին համայնքի կազմավորումը Կոթի կենտրոնով ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունի (նկ. 4):

Տավուշի մարզի մյուս սահմանամերձ տարածաշրջանում՝ Բերդում, վարչատարածքային բաժանման փոփոխությունների արդյունքում իրականացվել է համայնքների շրջանային խոշորացում՝ 16 սահմանամերձ գյուղեր միավորվել են Բերդ քաղաքին մի համայնքի կազմում: Տավուշի տարածաշրջանում բնակավայրերի միջին տրանսպորտային մատչելիությունը կենտրոնից կազմում է 25 *րոպե* (15 *կմ*), իսկ գյուղական բնակավայրերի կեսը գտնվում է կենտրոնի դինամիկ շառավղի սահմաններին (16,8 *կմ*) մոտ կամ դրանից դուրս:

Մասնավորապես, Այգեձոր, Չինարի և Պառավաքար սահմանամերձ գյուղերը գտնվում են Բերդից 35 *րոպե* և ավելի տրանսպորտային մատչելիության գոտում: H36 մայրուղուց հարավ-արևելք տեղաբաշխված բնակավայրերի «փնջում» բնակչության թվաքանակով առանձնանում է Արծվաբերդ գյուղը (2850 բնակիչ), որն ունի բավարար մարդկային ռեսուրսներ համայնքային կենտրոնի նվազագույն գործառույթներ իրականացնելու համար: Այն ավելի մատչելի կենտրոն կարող է լինել Այգեձոր, Չինարի, Չորաթան գյուղերի համար, իսկ կազմավորվող համայնքի բնակչությունը կկազմի մոտ 6600 մարդ: Բերդ համայնքի հյուսիսարևմտյան Ծաղկավան, Վարազավան և Պառավաքար բնակավայրերը բնաաշխարհագրական և տրանսպորտաաշխարհագրական գործոններով պայմանավորված ևս գտնվում են կենտրոնից անբարենպաստ հասանելիության տիրույթում: Տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքի տեսանկյունից, նպատակահարմար է նշված բնակավայրերի միավորումը միմյանց հետ՝ Պառավաքար համայնքի կենտրոնով կամ առանձին համայնքների կարգավիճակ տալը (նկ. 4):

ՀՀ մարզերից ամենամեծ թվով սահմաններձ բնակավայրեր ունեցող Սյունիքի մարզում, որը ՀՀ մարզերի շարքում առանձնանում է նաև ամենամեծ թվով բնակավայրերով, 2015–2017 թթ. վարչատարածքային փոփոխությունների արդյունքում կազմավորվել են ընդամենը 8 խոշորացված համայնքներ, որոնք ընդգրկում են Սյունիքի բոլոր բնակավայրերը: Կարծում ենք, որ մարզի աշխարհագրական պայմանները, ժամանակի ընթացքում ձևավորված տարաբնակեցման տարածքային կառուցվածքը, բնակավայրերի տեղաբաշխման բնույթը չեն համապատասխանում համայնքների նմանատիպ խոշորացմանը: Նախքան վարչատարածքային փոփոխությունների իրականացումը «Համայնքային և տնտեսական զարգացումը Հայաստանում» ծրագրի շրջանակներում Սյունիքի մարզի օրինակով կատարվել է համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային համագործակցության վերաբերյալ փորձագիտական խորը ուսումնասիրություն, որում առաջարկվել է վարչատարածքային բարեփոխումների արդյունքում ձևավորել 18 խոշորացված համայնքներ [3]: Տվյալ առաջարկությունների հիմքում, ի թիվս այլ գործոնների, մեծ կարևորություն է տրվել

մարզի տարաբնակեցման համակարգի առանձնահատկություններին՝ բնակավայրերի մարդաբանակին ու տեղաբաշխման բնույթին (տեղային ու տարածաշրջանային կենտրոնի և մայրուղիների նկատմամբ, բնակավայրերի փնջերից մեկուսացմանը, փակուղային դիրքին) [3]:

**Եզրակացություն:** Ըստ վերոշարադրվածի՝

1) ՀՀ սահմանամերձ, լեռնային և բարձր լեռնային տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, այդպիսի տարածքներում տեղական ինքնակառավարման իրականացումը և տարածքային կազմակերպումն, ի թիվս այլ գործոնների, պայմանավորված է նաև տարաբնակեցման բնույթով՝ վերջինիս տարածքային կառուցվածքով, գյուղական բնակավայրերի տրանսպորտաաշխարհագրական դիրքով, մարդաբանակով, տարաբնակեցման ցանցում դրանց տեղադիրքի այլ առանձնահատկություններով:

2) վերջին տարիներին հանրապետության սահմանամերձ, լեռնային և բարձր լեռնային տարածքներում իրականացված համայնքների խոշորացման գործընթացն իրականացնելիս մի շարք դեպքերու անտեսվել են տարածքի տարաբնակեցման առանձնահատկությունները: Ձևավորված համայնքները ոչ բոլոր դեպքերում կարող են իրականացնել արդյունավետ տեղական ինքնակառավարում, տարատեսակ ծառայությունների մատուցման տարածքային կազմակերպում:

3) Ելնելով սահմանամերձ, լեռնային և բարձր լեռնային բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առաջնահերթ խնդիրներից, անհրաժեշտ է որոշ տարածքներում վերանայել տեղական մակարդակում վարչատարածքային բաժանման սխեման՝ հաշվի առնելով բնակավայրերի ցանցի առանձնահատկությունները, գյուղերի տրանսպորտային մատչելիությունը կենտրոնական բնակավայրից և փոխադարձ տեղադիրքը միմյանց նկատմամբ:

Ստացվել է՝ 22.02.2019

Գրախոսվել է՝ 19.06.2019

Հաստատվել է՝ 01.07.2019

#### Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգ: Հավելված ՀՀ Կառավարության 2011 թ. նոյեմբերի 10-ի նիստի N 44 արձանագրային որոշման:
2. Համայնքների խոշորացումը որպես Հայաստանի վարչատարածքային բաժանման օպտիմալացման միջոց: Աշխատանքային տեղեկանք, ՀՀ Տարածքային կառավարման նախարարություն (2013):
3. Մովսիսյան Վ., Թովմասյան Ս., Դազարյան Է. Տեղական ինքնակառավարման համակարգի զարգացում. համայնքների խոշորացում և միջհամայնքային համագործակցություն (Մյունիքի մարզի օրինակով): Եր. (2011), 342 էջ:
4. Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանում (2015 թ.): Գիրք 8 (խմբ. Դ. Թումանյան): Եր., (2016), 232 էջ:
5. Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանում (2016 թ.): Գիրք 9 (խմբ. Վ. Շահբազյան): Եր., (2017), 240 էջ:
6. Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանում (2017 թ.): Գիրք 10 (խմբ. Վ. Շահբազյան): Եր., Ասողիկ (2018), 264 էջ:



В. А. ПОТОСЯН

ПРОЦЕСС УКРУПНЕНИЯ ОБЩИН И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ  
РАССЕЛЕНИЯ НА ПРИГРАНИЧНЫХ, ГОРНЫХ И ВЫСОКОГОРНЫХ  
ТЕРРИТОРИЯХ

Резюме

За последние два десятилетия проблема совершенствования административно-территориального деления РА на местном уровне находилась в центре внимания исследователей. В данной статье с учетом особенностей территориальной структуры расселения на некоторых приграничных, горных и высокогорных территориях РА представлены предложения по реорганизации укрупненных общин на локальном уровне.

V. A. POTOSYAN

PROCESS OF COMMUNITY UNIFICATION AND PROBLEMS OF  
DEVELOPMENT OF SETTLEMENT PATTERN IN BORDERLANDS,  
MOUNTAINOUS AND HIGH-MOUNTAINOUS AREAS

Summary

Over the past two decades, the problem of improving the administrative-territorial division of RA at the local level has been in the focus of attention of researchers. The article presents suggestions for reorganization of unified communities in the border mountainous and high-mountainous regions of RA, considering the features of the territorial structure settlement of these areas at the local level.